

Huszonhárom mozaikkocka világunkról*

Szuhay Péter (szerk.): Távolodó világaink. A cigány–magyar együttélés változatai.

(Cigány Néprajzi Tanulmányok 16.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2013. 502 oldal.

Szuhay Péter, a vizsgált tanulmánykötet szerkesztője etnográfus, muzeológus, a Néprajzi Múzeum munkatársa, számos romákkal foglalkozó néprajzi munka, ismertető szerzője, kiállítások szervezője. A tanulmánygyűjtemény összesen 502 oldal terjedelmű, amit a sűrű szedés és az összevont irodalomjegyzék még tömörebbé tesz, emiatt a válogatás tulajdonképpen kétkötetnyi anyagot tartalmaz.

A *Cigány Néprajzi Tanulmányok* sorozat első kötete 1993-ban látott napvilágot, 2004-ig évente, azóta ritkábban jelent meg. Az első tizenhárom kötet – kettő kivételével – Bódi Zsuzsanna szerkesztésében, majd a két következő az ő halála után 2010-ben Deáky Zita és Nagy Pál, 2013-ban pedig Szuhay Péter szerkesztésében látott napvilágot.¹ A sorozat tagjai két esetet leszámítva mindig tanulmánykötetek, hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódva egy-egy témához, mint a vizuális kultúra, cigányzene, beások, a holokauszt, Hermann Antal stb. A kiadványok fontos részét képezik a magyarországi romákkal foglalkozó tudományos szakirodalomnak, és ennek megfelelően a humán- és társadalomtudományok majd minden ága képviseltette már magát valamely kötetben.

A *Távolodó világaink* összesen huszonhárom tanulmányt tartalmaz, amelyeket a kötet alaptermatikája, a roma–magyar együttélés fűz össze. Ezen belül viszont nincs konkrétabb szervező szempont az írások sorrendjében. A huszonöt szerző – két tanulmány kétszerzős – számos tudományterületet és megannyi vidéket képvisel. Vannak közöttük antropológusok, etnográfusok, szociális munkások, szociológusok, történészek, de akad köztük filmrendező, ipari ökológus és pedagógus is. Egyes kutatók Budapestről, Debrecenből, Miskolcra, Pécsről, mások kisebb településekről származnak, vagy ott dolgoznak oktatóként, gyakorlati szakemberként, egyetemistaként, doktorjelöltként, vagy pályájuk derekán járó kutatóként. Nem egy műhely mutatkozik meg tehát a kötetben, hanem a magyarországi romákat valamely módon kutatók közül jó néhányan, ezáltal a kötet egyszerre eklektikus és reprezentatív.

Jelen recenzióban nem célom, hogy mind a huszonhárom írást bemutassam vagy értékeljem. A kiadványt sokkal inkább mint egységet szeretném bemutatni, a tanulmányokat egymás mellett szemlélve általános benyomásokat,

* A recenzió az OTKA által támogatott K 108670. számú, *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült.

¹ A harmadik kötet Balázs Gusztáv monográfiája, a negyedik és ötödik kötet pedig Zsupos Zoltán forráskiadása.

megfigyeléseket rögzíteni, ezek révén értékelni a kötetet és elhelyezni azt a szakirodalmi mezőben. Ebből következően a benyomások mindig a tanulmányok többségére, de nem egészére fognak vonatkozni, hiszen az alaptematikát leszámítva nincs olyan szempont, amiben az összes szöveg megegyezne.

A kötetet az egyes tanulmányok között fényképek illusztrálják, amelyek az egyik tanulmány szerzőjének, Molnár István Gábornak, az újpesti cigányság története kutatójának gyűjtéséből származnak; magukban a tanulmányok szövegeiben nem szerepelnek illusztrációk. E képek már önmagukban is sokatmondóak, és tulajdonképpen önálló tanulmányt adnak ki. Egyszerre jelképezik a múltat, és mutatják be ennek a múltnak a jelenből sokszor nem is sejtett oldalát. A fényképeken szereplő cigány emberek ugyanolyannak látszanak, mint a hasonló régi képeken a korabeli nem cigány emberek, mivel a fekete-fehér technika mellett a nevezetes barna bőrszín az esetek többségében nem kivethető, már ha egyáltalán jellemző volt az adott személyekre, vagyis még ez a sokszor egyetlen ismertetőjegy is eltűnik a fotográfiákon. A képek megerősítik azt az érzést, amit a tanulmányokból is ki lehet olvasni, és amit a kötet cím is sugall: tényleg távolodás figyelhető meg romák és magyarok világa között, tehát a korábbi korszakokban e két etnikum Magyarországon közelebb állt egymáshoz. Hogy ez a percepció igaz vagy hamis, azt a kötet történeti tanulmányai hol megerősítik, hol cáfolják, de mielőtt erre rátérnék, először néhány általánosabb megjegyzést teszek.

A kötet tág alaptematikájából – a roma és a magyar közösség együttéléséből – nem következik, hogy szorosabb kapcsolat lenne a tanulmányok között. A legtöbb írás esetében az olvasónak mégis az az érzése támad, hogy szinte ugyanannak a történetnek olvassa a különböző aspektusait. Mintha a különálló történetek egy általános történetté akarnának összeállni, amelynek főbb jellemzői a kulturális eltérés a többségtől, a meg nem értettség, a kirekesztettség, a szegénység, a munkanélküliség, az állandó küzdelem a megélhetésért és az ellenséges környezettel szemben, és ezzel párhuzamosan küzdelem ennek az ellenséges környezetnek a jóindulatáért is. A tanulmányokban a környezet és a romák szinte mindig ellentétes pólust képviselnek, a többségi társadalom legtöbbször folyamatos konfrontáció közben jelenik meg. Az a többségi társadalom, amely ugyanolyan homogén egységet képvisel a tanulmányok többségében, mint amilyen homogén szemléletet a szerzők határozottan elutasítanak a romák megítélése szempontjából. Amikor nem egy roma közösségből nézzük a többségi társadalmat, akkor már nehéz homogénnek látnunk, hiszen rögtön érzékeljük annak belső, néhol nagyon is éles határait, amelyek sokszor legalább olyan nehezen átléphetők, mint a romák és a többség közötti választóvonal. Ez a homogenitás természetesen ugyanolyan torz nézőpontot teremthet, mint amikor a nem romák tekintenek homogén egységként a roma közösségekre. Ez a kötet éppen annak kitűnő bizonyítéka, hogy a magyar társadalomtudomány már messze meghaladta ezt a nézőpontot, hiszen sokféle megközelítésből tudja vizsgálni a roma közössége(ke)t. Az újabb feladat az lehetne, hogy számtalan módon is tudjon visz-

szatekinteni ebből a közösségből, ne csak a többségi társadalmat, hanem annak aspektusait – akár önmagát – is meglássa benne.

Egy másik általános olvasói élmény, hogy a távolodás hosszabb időszakokat vizsgálva már inkább rugózásnak tűnik, vagyis nem konstans a távolodás, vannak kifejezetten közelítő időszakok is az elmúlt kétszáz év során. A kötet tartalmaz néhány hosszabb időtávú elemzést, amelyek azt a benyomást keltik, hogy a magyarországi történelem folyamán a romák időnként jobb, máskor rosszabb anyagi körülmények között éltek Magyarországon, ezek a körülmények pedig szoros összefüggésben álltak a társadalmi megbecsültséggel, beágyazódással vagy ezek hiányával, pontosabban vonzották magukkal azokat.² Felfelé ívelő periódusnak tűnik a 19. század vége az I. világháborúig, illetve a Kádár-kor középső része, az 1960–1980 közötti szakasz.³ Ezekben az időszakokban a romák biztos megélhetéshez jutottak, csökkent a társadalmi elkülönülésük és életszínvonalbeli különbségük a környezetükhöz képest. A két időszak között, illetve az 1980-as évek óta viszont egyre romló gazdasági helyzet és csökkenő társadalmi beágyazottság képe rajzolódik ki. Ha ez így van, és nem hamis a percepció, akkor azt mondhatjuk, hogy a romák szempontjából az ország olyan gazdasági fejlődése lenne a legideálisabb, amely képes őket mind gazdasági, mind társadalmi értelemben felemelni. Vagyis itt nem az állami szerepvállalás a döntő tényező, hanem a szociálpolitikától független gazdasági folyamatok. Kérdés ugyanakkor, hogy a 21. századi gazdasági változások mennyiben lesznek erre alkalmasak, vagyis ami a 19–20. században még működött, működhet-e a jövőben is. Minthogy a kötet tanulmányai futurologiával nem foglalkoznak, erre a kérdésre nem kapunk még csak feltételes választ sem.

Az írások döntően esettanulmányok, települések és/vagy szociális programok bemutatása, foglalkozástípusok története vagy személyes életutak elemzése. (A teljesség igénye nélkül kiemelném a számomra legtanulságosabbakat: Molnár István Gábor az újpesti cigányság történetéről írt tanulmányát, Bakó Boglárka egy erdélyi cigány–magyar–román vegyes lakosságú falu kulturális viszonyait ismertető elemzését, Máté Mihály a colári házaló cigányok történetét bemutató írását, illetve Feldmár Nóra tanulmányát a Toldon működő biobrikettgyártó programról.)⁴ Valamennyi írás kvalitatív vizsgálat, csak részlegesen érint társadalmi strukturális kérdéseket, a társadalmi jelenségek csak események, de nem az elemzések fő szálai. Mégis, a szövegeket egymás után olvasva kirajzolódik számos

² Ilyenek: Binder Mátyás: *A „cigány–magyar” együttélés változatai a magyar történetírásban*; Molnár István Gábor: *A régi Újpest cigányai. Az újpesti cigányság története*; Kotics József: *Határtolódások. Újonnan keletkező törésvonalak a cigány–magyar együttélésben: a csernelyi példa*; Máté Mihály: *Házalókereskedő cigányok. Colárik a Dél-Dunántúlon*; Lator Anna: *„Akik szívből és rendszeren csinálják”* című tanulmányai.

³ Még akkor is érvényes a megállapítás, ha ez utóbbi periódus egyes tradicionális szakmák eltűnésének az időszaka. Ebben a periódusban ugyanis volt lehetőség a foglalkozásváltásra, és nem munkanélküliség várt egy adott szakma addigi művelőire.

⁴ Bakó Boglárka: *„Hogyba egyszer pénzed van, van mindened, ha nincs pénzed, semmid sincs.” Segélyszítás egy kelderás közösségben*; Feldmár Nóra: *Szociális innováció a mélyszegénység ellen.*

struktúra, az esetek sokszor ugyanannak a társadalmi jelenségnek az eltérő arcait mutatják be, így a figyelmes olvasónak lehetősége van a kötet egésze által mélyebb és komplexebb ismeretekre szert tenni, mint amiket az egyes tanulmányokból külön-külön megismerhetne. A tanulmánykötet tehát nemcsak halmaza lett a romákkal foglalkozó társadalomtudományi írásoknak, hanem – véleményem szerint – felöleli a romákkal kapcsolatos aktuális kutatási témákat és kérdéseket. A leginkább domináns kérdések – a munkanélküliség, a diszkrimináció, az oktatási helyzet vagy a lakóhelyi szegregáció – mellett megjelenik a történeti megismerés, a kulturális és az egyéni identitás problematikája, a vallási viszonyok és azok szerepének a taglalása, a civil kezdeményezések, a csoportközi tagoltság, a nyelvhasználat ügye. Ezek a kérdések egymás mellett már szinte tankönyvszerűen felépíthető módon mutathatják be az elmúlt huszonöt év romákkal foglalkozó főbb kutatási irányvonalait. Ebben az enciklopédikus jellegben rejlik a kötet egyik legnagyobb jelentősége, vagyis hogy e kérdéseket mind az együttélés problematikája köré szervezve, nem tételesen, hanem egy-egy probléma köré csoportosítva képes bemutatni, és nem is egyet-egy, hanem egyszerre többet a maguk komplex viszonyaival együtt. Ebből a szempontból két olyan tanulmány említendő, amely az általa vizsgált jelenséget tág történeti kontextusban értelmezi, és nemcsak a felszíni jelenségeket, de a mélyebb társadalmi hatásmechanizmusokat is bemutatja: ilyen Feischmidt Margit és Szombati Kristóf írása Gyöngyöspatáról, illetve Nagy Pál tanulmánya Érpatakról.⁵

Egy tanulmánykötet esetében, különösen, ha ilyen sok írást tartalmaz, nehéz az egyes tanulmányokról külön-külön beszélni. A szövegek között természetesen vannak különbségek, nemcsak tartalmi, de szakmai és attitűdbeli szempontból is. E különbségek okai természetesen visszavezethetők a szerzők közötti különbségekre, de azt gondolom, hogy a körülményeket figyelembe véve feltétlenül kiemelendő, hogy az olvasó összességében magas színvonalú kötetet vehet a kezébe. Az attitűdbeli eltérések egyébként érzékletes példaként foghatók fel annak tekintetében is, hogy a kutatók milyen különböző meggyőződéssel közelítenek az egyes roma csoportok vagy általában a romákat érintő problémák felé. A kötetben találkozhatunk szenttelen, szakszerű elemzéssel (Kotics József vagy Ludescher Gabriella írása), erősen a konfliktuselméletek által ihletett vizsgálattal (Kovai Cecília tanulmánya, Fleck Gábor és Orsós János beszámolója), de vallási szemléletű szöveg (Márta nővér írása) is található benne.⁶ A legtöbb írás közös sajátossága, hogy kisebb-nagyobb mértékben, de valamennyi elkötelezett az általa vizsgált közösség irányában. Ez sok esetben – véleményem szerint – egyszerűen a kutatási téma sajátosságából is adódik: nagyon nehéz tárgyilagoss-

⁵ Feischmidt Margit – Szombati Kristóf: *Ahol a kölcsönös félelem igazgat. Etnográfiai esszé*; Nagy Pál: *Cigány–magyar együttélés és az „érpataki modell”*.

⁶ Ludescher Gabriella: *Betekintés egy nyírségi cigány közösség életébe*; Kovai Cecília: *Azok a „boldog békeidők”. A „magyarság” mint ideál, a cigányság mint analógia*; Fleck Gábor – Orsós János: *Játék a terekkel. A sajkóközi végtelenített játszmákról*; Márta nővér: *Feljegyzések és mediációk az arlói misszióról, avagy az „igazi boldogság ma”*.

nak maradni egy nagyon emocionális csoport, egy emocionális téma kapcsán. Ez az elkötelezettség ugyanakkor egy-két helyen elfogultságba csap át, amely az olvasóban felébresztheti a hitelesség feletti kételyt, főleg olyan esetekben, amikor a szerzők túláltalánosítanak: egyes esetekből konkrét társadalmi jelenségeket építenek fel, vagy egyes esetekkel társadalmi tévhiteket vélnek megcáfolni. Ezek az eljárások természetesen módszertanilag sem elfogadhatóak, és nagymértékben csorbítják az egyes írások színvonalát, hiszen nem lehet egyetlen tanulmánnyal és azon belül egyetlen esettel cáfolni komplett sztereotípiákat. Sok esetre és sok nívós szövegre van szükség ahhoz, hogy érdemben fel lehessen venni a harcot a kirekesztő szemlélettel. Mindent összevetve azt gondolom ugyanakkor, hogy ez a kötet éppen egy ilyen jelentős lépés ezen az úton.

A kirekesztő szemlélet felszámolásához természetesen arra is szükség lenne, hogy ez a tanulmánykötet, és még annyi másik, eljuthasson a nagyközönséghez, ne csak szűk szakmai berkekben maradjon ismert. A kötet e tekintetben is jó úton halad, mivel a szövegek többsége a legtöbb olvasó számára megérthető és fogyasztható nyelvet használ. A szélesebb közönség elérésére annál is inkább szükség van, mivel a kötet által bemutatott távolodás éppen leginkább az ismeretek hiányából fakad. Sok olvasó számára ismerős vagy a környezetéből ismerősnek vélt jelenségre figyelhetne fel, ha észrevenné, hogy a romák kapcsán leírt jelenség valójában talán az olvasóra is érvényes (lásd szegénység, munkanélküliség, gyenge társadalmi beágyazottság, kiszolgáltatottság érzése stb.). Ebben az esetben pedig az olvasó belegondolhat abba, hogy a romák világát ugyan magától távolinak tartja, de ezeken a mindenki számára ismerős problémákon keresztül a romák világa is jobban érthetővé és némileg a „miénkhez” hasonlóvá válik, akár el is tűnhet e világok közötti különbség. Különösen akkor, amikor megérezzük azt, hogy az ország történelme ugyanúgy hatással volt és van a roma közösségekre, mint a nem romákra, a csapások, még ha nem is ugyanolyan erővel, hol jobban, hol kevésbé, de ugyanúgy érik őket, mint bármely más csoportot.

Magyarország történelmének viszontagsága legékeesebben, és azt gondolom, minden ízében legszimbolikusabban egy újpesti család történetében fedezhető fel a kötetben. A II. világháború ezt a családot is olyan ambivalensen érintette, mint az ország teljes lakosságát.

„Míg négy fiú a fronton harcolt a németek oldalán, addig a legidősebb a hírhedt dachau koncentrációs táborban sínylődött és halt meg. Horthy Miklós kormányzó ki is tüntette az anyát, amiért négy katonát nevelt a hazának. Az ötödik, legidősebb gyermekről pedig senki sem halott a háború befejezéséig” (34).

A *Távolodó világaink*, túl az eddig felsorolt erényein, óhatatlanul is szomorú képet mutat a mai Magyarországról. Lehet ezt a képet pusztán a romákhoz kötni, de aki nem fragmentumokban akarja látni az országot, annak mindenképpen észre kell vennie, hogy a romák világa valójában nem egy idegen világ, hanem a mai Magyarország szerves része. Ebben az értelemben ez a kötet nemcsak

a romákról szól, hanem arról is, ahol ez az ország éppen tart. A romák helyzete sok tekintetben lakmuspapírként jelzi az ország egész társadalmának állapotát. És ez a kép akkor is ilyen borongós marad, ha hozzátesszük, hogy a kötet nem ad számot a sikeres romákról. A rossz körülmények között élő romák száma olyan nagy a sikeresekhez képest, hogy előbbieik történetei még számos kötetet megtöltenének. A társadalomtudományoknak nem feladatuk megoldani a társadalom problémáit, legfeljebb megoldási javaslatokat nyújthatnak. Ez a kötet sem a megoldások tárháza, sokkal inkább a problémáké és a tüneteké; betekintést enged abba, hogy megismerhessük és megérthessük, mi történik ezekben a közösségekben, településeken, programokban.

A kötet jól szerkesztett, multidiszciplináris munka, amely történeti és aktuális elemzések révén mutatja be a magyarországi cigányság számos csoportját. Az elemzéseken keresztül a magyarországi romák világa egy távolodónak tűnő, de nagyon is jelenvaló világgént tárul fel.

Lajtai Máttyás